

23. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 220.
 24. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. – 1993. – № 5.
 25. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАН, 1996.
 26. Петровський Г. И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987.
 27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2066.
 28. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2.
 29. Письма И. В. Сталина Молотову. 1925 – 1936 гг. Сб. док. – М.: Книга, 1995.
 30. Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії комітетів незаможних селян. – К.: АН УРСР, 1960.
 31. ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 486.

Ю. А. Святець

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НАВЕСНІ 1926 р.

Соціально-економічні процеси в аграрному секторі УСРР в роки НЕПу характеризуються помітним динамізмом та драматичністю [1]. Серед позитивних чинників можна назвати закінчення громадянської війни та уведення ринкового механізму із певним рівнем свободи для селян реалізовувати результати своєї виробничої діяльності [2], удосконалення податкової [3] та адміністративно-територіальної системи [4], формування кооперативних об'єднань селянства [5], проведення кредитної політики [6] та державної допомоги. Серед негативних чинників слід назвати неврожай та голод на Півдні України у 1921 – 1923 рр. [7], діяльність репресивно-каральної системи [8], зловживання радянського чиновництва [9], незавершеність землевпорядкування, нерівномірне землезабезпеченість селянських сімей [10] тощо. Все це позначалося на соціально-економічному стані українського селянства, який щороку різко змінювався залежно від природно-екологічних, суспільно-політичних та соціально-економічних чинників. Тому організація селянського господарства зазнавала деформацій у територіальному та часовому вимірах.

Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні регіональних особливостей соціально-економічного стану українського селянського господарства в рік Першого Всесоюзного перепису населення, рік, який у радянській та українській історіографії визнаний як пік нової економічної політики.

Дослідження ґрунтується на даних весняного вибіркового перепису селянських господарств України 1926 р. [11]. Методом головних компонентів нами визначено п'ять основних чинників, які впливали на українське селянське господарство навесні 1926 р.: 1) екстенсивність сільськогосподарського виробництва; 2) тваринницька спеціалізація округів; 3) еластичність робочої та продуктивної худоби; 4) трудомісткість аграрного виробництва; 5) специфічність використання найманої праці [12]. Методом к середніх, застосованим для сукупності округів України, охарактеризованих значеннями п'яти головних компонентів, одержано чотири групи округів.

До першої групи увійшли 13 округів (Волинський, Глухівський, Київський, Конотопський, Коростенський, Лубенський, Ніжинський, Прилуцький, Роменський, Сумський, Харківський, Чернігівський та Шепетівський). Географічно ця сукупність округів охоплює Полісся та Лівобережний Лісостеп (далі – Полісся).

В округах Полісся налічувалося понад 1,5 млн. індивідуальних селянських господарств. Протягом року поділилося 1,78 % дворів. Зафіксовано порівняно високий відсоток (2,46 %) господарств із найманими робітниками. Більшість (72,29 %) найнятих жінок проживали в господарствах наймачів. Найнижчий в Україні відсоток (44,72 %) господарств із найманими дорослими засвідчує, що поліські селяни порівняно нечасто вдавалися до найманої праці: на сотню господарств припадало в середньому тільки 60 чоловіків та 68 жінок робочого віку. Не надто активне використання найманої праці господарствами регіону можна пояснити порівняно задовільною забезпеченістю їх своїми робітниками. Тільки одному з десяти (11,01 %) господарств бракувало власних робочих рук. Найпоширенішими в Поліссі були заробітки на поденній та “задільній” (відрядній) роботі. Кожне четверте (25,55 %) господарство з робочою худобою і майже кожне друге (45,89 %) без неї відчувували робітників на такі роботи.

Селянство Полісся порівняно добре було забезпечено робочою худобою, хоча й тут її бракувало кожному третьому (32,67 %) господарству. Майже половина (46,25 %) поліських господарств володіла одним конем, а кожне сьоме (14,22 %) – парюю. Основу робочого поголів'я становили коні старші 4 років. Товарний молодняк у цьому регіоні становив меншість – тільки 8 голів робочих коней віком до 4 років та 10 коней від 1 року до робочого віку. Обмежене було й стадо робочої великої рогатої худоби (далі – ВРХ). На сто голів ВРХ налічувалося 5 робочих волів і по одному третяку та дворічному бику. Тому господарства з волами в Поліссі становили дуже малу частку.

Іншою особливістю селянських господарств була спеціалізація на продуктовому товарному тваринництві. Йдеться про перевагу поголів'я корів у гурті ВРХ. Більшість господарств Полісся була однокорівною. У м'ясному тваринництві переважав екстенсивний напрям – вівчарство. Пересічна кількість свиней (119 голів) як показник інтенсивного тваринництва у цьому регіоні хоча й була найбільшою в Україні, проте майже удвічі меншою за поголів'я овець.

Посилена увага господарств до продуктивного тваринництва зумовлена природними умовами регіону, зокрема обмеженими площами рільницької землі. Середньогосподарська її ділянка становила 4,65 дес. Природною особливістю регіону слід назвати зменшену частку (80,21 %) площ орної землі в складі надільної догідної. Сінокоси ж становили десятю частину (10,98 %) надільних площ. При оренді догідної землі майже десятю частину (9,30 %) площ становили саме сінокісні угіддя.

Господарства регіону найкраще в Україні були забезпечені засобами обробки землі. Як особливість регіону слід назвати найкращу забезпеченість господарств плугами (81 од. на 100 дворів), боронами залізними (55 од.), возами на дерев'яному ході (43 од.), а також саньми та гринджолами (62 од.). Отже,

склад сільськогосподарських знарядь та реманенту в Поліссі цілком узгоджується з природними умовами цього регіону.

Цілком закономірною є тенденція до переважної обробки землі поліськими селянами тільки своєю худобою (40,79 %) та винятково своїм реманентом (46,10 %). Господарства регіону наймали худобу чи реманент лише в разі нагальної потреби в них. До такого способу використання засобів праці змушене було вдаватися кожне четверте господарство: 28,47 % – наймали худобу, а 28,61 % – реманент. Значно охочіше господарства Полісся домовлялися про супряжну форму використання засобів виробництва. В округах із меншою кількістю господарств, які користувалися винятково своєю робочою худобою та своїм реманентом, відповідно більшою була кількість саме тих господарств, які вдавалися до супряги живого та мертвого реманенту.

Середньогосподарська площа польових посівів у регіоні була однією з найменших в Україні (2,77 дес.). Менші посівні площі зафіксовано тільки в Правобережному Лісостепу. Головною рослиною Полісся слід назвати озиме жито, якому виділялося від 30,16 % (Сумщина) до 45,41 % (Глухівщина) посівних площ. Серед злакових переважали овес (14,66 %) та гречка (11,16%). Тваринницька спеціалізація регіону зумовила високий відсоток посівів ячменю (7,59 %) порівняно з площами, відведеними під озиму (5,29 %) та яру (4,62 %) пшеницю. Значними були посіви проса (4,02 %), віки (1,44 %), однорічних (1,30 %) та багаторічних (0,41 %) сіяних трав. Серед просапних культур значне місце посідала картопля (4,56 %) та цукрові буряки (2,11 %). Такі ж просапні, як кукурудза (0,34 %) та соняшник (0,67 %), практично не засівали. Посилена увага приділялася таким технічним культурам, як льон, коноплі, інші олійні рослини (1,50 %), а також тютюн (0,12 %). Отже, в Поліссі рослинництво здебільшого було трудомістким, інтенсивним і підпорядкованим тваринництву. Склад польових посівів свідчить про чотирипільну сівозміну: озимина – сінокіс (толока) – просапні – рання ярина.

Другу групу утворили Молдавська АСРР та 10 округів (Бердичівський, Білоцерківський, Вінницький, Кам'янецький, Могилівський, Первомайський, Проскурівський, Тульчинський, Уманський і Черкаський), які територіально охоплюють Правобережний Лісостеп (далі – Лісостеп).

Важливою особливістю Правобережного Лісостепу була найменша частка господарств, які поділилися протягом року (1,17 %), та кількість новоутворених дворів (208 од.) при цьому. Тобто малоземелля стримувало процес подрібнення селянських господарств регіону. Це зумовлено почасти низькою густотою населення. Пересічна селянська сім'я складалася з 4 членів, із яких найбільшу питому вагу становили особи працездатного віку. Кожному шостому (16,03 %) господарству бракувало власного робітника. Проте наявності кількості робочих рук було цілком достатньо господарствам Лісостепу. Про непопулярність праці в наймах свідчать найменші відсотки господарств, які відчужували та наймали робітників на різні за терміном роботи незалежно від забезпеченості робочою худобою.

Середньогосподарська площа надільної догідної землі становила тільки 3,68 дес. Господарства іноді вдавалися до оренди догідної землі (4,54 %). Неохоче селяни й здавали землю в оренду (4,27 % дворів).

Середньогосподарська площа догідної землі, яку здавали в оренду господарства Лісостепу (1,51 дес.), становила майже половину надільної ділянки. Пересічна площа орендованої догідної землі (1,12 дес.) була меншою, ніж та, яку здавали. Головним об'єктом уваги при оренді землі в густозаселеному Лісостепу поставали саме орні землі, які становили 87,62 % площ догідної землі. Для садіб та городів відводили майже десятину (9,46 %) площ догідної землі. Активне використання садибно-городніх площ свідчить про інтенсивний трудомісткий характер рослинництва в малоземельному Лісостепу. Площі іншої догідної землі (0,60 %), а також орної землі у фактичному користуванні під недосівами (0,37 %), довголітньою толокою і перелогами (1,20 %) та іншої орної землі (0,44 %) були мінімально можливими. Тобто селяни мали проблеми з організацією сівозміни. Саме в цьому регіоні зареєстровано найбільшу частку (95,59 %) господарств із посмужковою формою землекористування. Нечисленні хуторські та відрубні господарства володіли більшими площами своєї орної землі (4,16 дес. та 3,34 дес. відповідно), ніж у Лісостепу (3,21 дес.).

Прикрою особливістю Лісостепу була найгірша забезпеченість худобою, якої бракувало кожному п'ятому (22,59 %) господарству. На 100 господарств із худобою налічувалося по 88 голів усіх коней, 139 – великої рогатої худоби, 149 – овець, 67 – свиней та 447 – усіх видів птиці. Це негативно позначилося на поголів'ї як робочої, так і продуктивної худоби з відповідними наслідками економічних відносин між господарствами. Більше половини (58,87 %) господарств регіону були позбавлені робочої худоби. Ледве чверть (23,25 %) дворів користувалася одним конем. Тільки 14,22 % мали пару коней, 2,50 % – пару волів. Саме в Лісостепу табун був наймолодшим. Коней від 1 року до робочого віку налічувалося 12,61 %, а робочих коней віком до 4 років – 11,38 %. Такі дані свідчать про товарний характер конярства. Майже половині (49,27 %) господарств бракувало корів. Дещо менше (47,29 %) господарств були однокорівними. Половину (50,69 %) поголів'я ВРХ становили саме корови і понад чверть (29,62 %) – телята віком до 1 року. Товарного поголів'я налічувалося вкрай мало – тільки 4,34 % теличок та 1,77 % бичків віком від 1 до 1,5 років. Свинарство як інтенсивна галузь тваринництва хоча й поступалося середнім поголів'ям вівчарству, проте за кількістю молодняка (29,52 %) та поросят (66,52 %) характеризувалося як ринково орієнтоване.

Щонайменше половина господарств Лісостепу змушена була обробляти землю винятково найманою робочою худобою (51,14 %) та найманним реманентом (52,59 %). Приблизно порівну дворів обробляли землю своїми тяглом (23,32 %) та супрягою (23,53 %). Кожне четверте господарство поралося власним реманентом (26,14 %), і тільки одне із шести (16,84 %) вдавалося до супряги. Такий розподіл господарств був зумовлений браком у половині (51,39 %) з них сільгоспзнарядь. Найбільше в регіоні налічувалося дерев'яних борін (87 од. на 100 господарств), що, як і залізні (45 од.), використовувалися для обробітку ґрунту під просапні культури. Кожна сотня господарств із засобами оранки та сівби володіла в середньому 70 од. різних плугів та 22 од. букерів. Небагато налічувалося й транспортних засобів – по 38 возів на залізному та 7 на дерев'яному ходу, а також 25 од. саней та гринджол

у кожній сотні господарств з реманентом. Інші знаряддя були великою рідкістю для більшості селян.

Малоземелля вплинуло як на розміри посівної площі, так і на склад культури. Середньогосподарська площа польових посівів дорівнювала 2,44 дес. Провідними культурами польового посіву в Лісостепу була озимі жито (32,38 %) та пшениця (15,10 %). Помітною була роль таких ранніх ярих, як овес (8,80 %), ячмінь (6,83%), просо (5,32%) та гречка (4,89%). Серед пізніх ярих слід назвати такі важливі просапні культури, як кукурудза (9,00%), а також картопля (3,77 %), цукровий буряк (2,60 %), соняшник (1,45 %). Рослинами, які засівали винятково в лісостепових господарствах, були бобові (2,49 %) та однорічні сіяні трави (3,28 %). Отже, посівні площі Правобережного Лісостепу використовували під інтенсивні трудомісткі культури, з яких найважливішими були озимі колоскові та фуражні просапні.

До третьої групи увійшли 9 округів (Зінов'ївський, Ізюмський, Катеринославський, Кременчуцький, Криворізький, Куп'янський, Миколаївський, Одеський та Полтавський), що географічно утворили смугу з південного заходу на північний схід України, яка відокремлює Лісостеп та Степ. Будемо називати цей кластер Передстепом.

Передстеп відрізнявся насамперед найвищою інтенсивністю подрібнення господарств (1,82 %). У регіоні зафіксовано найбільшу частку господарств, які наймали робітників (3,02 %), а також найвищий відсоток найнятих жінок (73,94 %) і підлітків (77,42 %), які проживали у господарствах наймачів. Тобто роботи в наймах були переважно довгостроковими. Передстеп випереджав інші регіони за відсотком господарств із робочою худобою, які наймали річних та строкових робітників (3,49 %).

Орної землі була позбавлена майже така ж частка господарств (2,46 %), що й у Поліссі. За масштабами посмужкової форми землекористування (88,40 %) Передстеп дуже подібний до Полісся, а за розмірами поширення відрубної форми – до Степу. Пересічна ділянка надільної догідної землі вимірювалась у 7,57 дес. Левову частку (89,37 %) цих площ становили орні землі. За відсотком садиби (6,99 %) Передстеп був подібний до Полісся.

Селянство Передстепу часто вдавалося до перерозподілу наявних земель шляхом оренди. Кожен десятий двір орендував (11,94 %) або здавав (10,80 %) догідну землю. Пересічна площа догідної землі, яку здавали в оренду (2,65 дес.), була меншою, ніж середня площа заоренованої (3,38 дес.) догідної землі. Господарства прагнули перерозподіляти догідну землю так, щоб збільшити в її складі саме орні площі. Зареєстровано найбільший відсоток іншої догідної землі, яку здавали в оренду (1,19 %), і найменший – при оренді такої землі (0,31 %). А це – ознаки екстенсивного рільництва. Найбільший відсоток засіяної орної землі перебував у фактичному користуванні (79,66 %). Решту площ орної землі було відведено для довголітньої толоки та перелогів (8,21 %), незайнятого пару (5,73 %) та однолітньої толоки (5,22 %). Такий розподіл орних площ свідчить про різнопліну систему сівозміни. Третину площ (37,67 %) перелогів господарства використовували як укисні вгіддя.

Тваринницька галузь у Передстепу відзначалася не високим рівнем розвитку. Кожне шосте (15,66 %) господарство було позбавлене худоби. У

нечисленному табуні дві третини (67 %) становили робочі коні віком 4 і більше років, що свідчить про увагу селянства до ремонту табуна та помітної ролі товарної його частини. Збільшення у володінні господарств надільних догідних площ пов'язане із зростанням поголів'я великої рогатої худоби. Передстеп майже вдвічі переважав Полісся та Лісостеп за часткою робочих волів (11,05 %), третяків (3,99 %) та биків, старших 2 років (2,14 %). Тобто нестачу робочих коней господарства регіону прагнули компенсувати більшим поголів'ям робочої ВРХ. Саме в цьому регіоні зафіксовано найвищий відсоток робочих корів (9,88 %). Четверть стада ВРХ (24,67 %) налічували телята віком до 1 року.

Господарства Передстепу потерпали через брак робочої худоби. У двох із кожних п'яти (42,95 %) господарств не зареєстровано жодної голови робочої худоби. Зафіксовано великі частки господарств із двома волами (6,88 %), а також із 1 конем та парою волів (1,66 %). У Передстепу налічувалося більше дворів із 2 і більше головами (26,83 %) робочої худоби, ніж "одноголовних" (24,40 %). Така тенденція свідчить як про значну соціально-економічну диференціацію селянства в регіоні, так і про високу експлуатацію тяглової худоби та робочої сили.

Помітну увагу господарства Передстепу приділяли розведенню домашньої птиці, якої в середньому на господарство налічувалося до 6 голів. Такий факт свідчить, з одного боку, про забезпечення селян м'ясом та яйцями для споживання в межах господарства, а з іншого, про екстенсивний характер тваринництва.

Третині (36,48 %) господарств бракувало засобів обробітку землі. Склад реманенту засвідчує зернову спрямованість рільницької галузі Передстепу. На 100 господарств налічувалося 72 од. різних плугів, 66 залізних борін, 48 дерев'яних борін, 22 букери та 17 сівалок. Значно більше зафіксовано складних сільськогоспзнарядь: у 100 господарствах з реманентом налічувалося 10 жаток, лобогрійок, самоскидок та снопов'язок, 14 віялок та сортувалок, по 2 косарки та кінні молотарки. Серед транспортних засобів переважали вози на залізному ходу (54 од.).

Склад сільськогоспзнарядь та реманенту, а також недостатня забезпеченість дворів тяглом зумовили особливі умови їх використання. Свою робочу худобу (32,65 %) та реманент (31,56 %) мала третина селянських господарств. Така ж частка дворів наймала тягло (33,90 %), а дещо більша (37,76 %) – засоби обробітку землі. Ще третина господарств вдавалася або до супряги живого (30,32 %) та мертвого (23,29 %) реманенту, або до комбінованого способу (відповідно – 3,13 % та 7,39 %). Такий розподіл господарств за формами використання робочої худоби та знарядь свідчить, по-перше, про більший дефіцит реманенту, ніж тягла, а, по-друге, про поглиблену проблему соціально-економічного розшарування селянства регіону.

Середньогосподарська посівна площа становила 5,02 дес. Понад чверть (27,32 %) угідь було відведено під посіви озимого жита. Майже п'яту частину посівних площ (19,67 %) – під озиму пшеницю і дещо менше (17,70 %) – під яру. Важливо, що в округах регіону збільшення площ польових посівів позитивно позначалося на зростанні ролі озимої пшениці в них. За питомою вагою площ озимої пшениці Передстеп випереджав інші регіони України. Серед ранніх ярих

колоскових виділявся також ячмінь (13,60 %). Помітні площі займало просо (3,34 %) як культура для годівлі худоби. Серед просапних культур належна увага селянами приділялася кукурудзі (6,42 %) та соняшнику (3,49 %). Питома вага кукурудзи зростала із збільшенням посівних площ в окрузі. Соняшник був доволі випадковою культурою. Просапний клин як чинник посухостійкості рільництва підсилювався площами під баштанами та городиною (2,31 %), та картоплею (1,29 %). Пересічна садибна ділянка дорівнювала 0,24 дес. на господарство. Роль садиби зменшувалася в міру зростання площ польових посівів. На менших садибних ділянках основною культурою ставала картопля. Отже, рільницька галузь Передстепу характеризувалася тенденцією до вирощування ринкового хліба (озимої пшениці та жита), а також до посухостійкої структури польових посівів. Це були ознаки збалансованого (хоча й не стабільного) співвідношення екстенсивного та інтенсивного рільництва. Високий відсоток ранніх ярових (до 36 %) загрожував значними втратами врожаю колоскових від посухи.

Четверту групу утворили 9 округів (Артемівський, Запорізький, Луганський, Маріупольський, Мелітопольський, Павлоградський, Сталінський, Старобільський та Херсонський), які територіально охоплюють Донбас та Приазов'я або південно-східну частину України – Степ.

Цей регіон відрізнявся великими розмірами пересічної сім'ї (5 – 6 осіб). Чоловіки працездатного віку становили у таких сім'ях меншість (471 %). Величина коефіцієнту сімейного навантаження працездатних (1,098) у Степу була чи не найбільшою в Україні. Водночас зафіксовано найменший відсоток господарств без своїх робітників (11,02 %) та з 1 робітником (63,48 %). Дворів же з двома і більше своїми робітниками налічувалося більше, ніж в інших регіонах. Майже в кожному п'ятому (19,45 %) господарстві працювала пара, а в кожному двадцятому (4,86 %) – трійко своїх робітників. Найбільшим у Степу був і відсоток господарств, які наймали робітників (2,80 %). Більшість таких господарств (64,55 %) використовувала працю винятково дорослих робітників. Саме в Степу зафіксовано найбільший відсоток найнятих чоловіків, які проживали в господарстві наймача (73,01 %). Великою була й кількість підлітків, яких наймали господарства регіону, – 133 особи на 100 дворів. Робітників наймали в основному на довгострокові роботи. Тому в Степу зафіксовано найбільші відсотки членів сім'ї чоловічої (3,32 %) та жіночої (1,63 %) статі, відсутніх понад 1 місяць у господарстві. На строкові та річні роботи членів сімей переважно відчувували господарства без робочої худоби (29,79 %). Навіть господарства без робочої худоби порівняно неохоче погоджувалися відпускати своїх робітників на короткотермінові роботи (38,58 %).

Пересічна надільна площа догідної землі в степових господарствах становила 11,10 дес. Водночас у Степу зафіксовано найбільший відсоток господарств без своєї орної землі (4,18 %). Значного поширення набула відрубна (13,15 %) та хутірська (4,08 %) форми землекористування. Середня площа своєї орної землі в господарствах із хутірською формою дорівнювала 11,86 дес., а на відрубках – 9,91 дес. Це означає, що степове селянство організовувало екстенсивне рільницьке господарство. Тому за питомою вагою

орної землі (92,55 %) у складі догідної, одержаної у користування, степові господарства значно переважали господарства інших регіонів. Умови регіону дозволяли ширше застосовувати орендні відносини для перерозподілу землеволодінь. Кожне шосте (15,97%) господарство орендувало догідну, здебільшого орну (15,55%), землю. Найбільшими в Україні були й площі заоренованої степовими господарствами догідної землі (4,43 дес.). Майже вся її площа (97,93%) була орною. Частіше, ніж в інших регіонах, господарства здавали в оренду догідну (13,87%), переважно орну (13,69%), землю. Пересічне господарство Степу здавало 3,62 дес. догідних угідь, які на 98,28 % були орними. Питома вага господарств, які орендували (15,97 %) та здавали (13,87%) догідну землю, майже однакові, але заореновані площі (4,43 дес.) були більшими, ніж ті, які здавали в оренду (3,62 дес.). Очевидно, що в Степу практикувалася позаселищна оренда землі. Після перерозподілу угідь шляхом оренди середньогосподарська площа догідної землі у фактичному користуванні зменшилася порівняно з надільною до 9,83 дес. При цьому до 92,65 % зросла частка орної землі в її складі. Таким чином, господарства Степу в цілому прагнули збільшити роль саме орних площ землекористування. Левову частку площ у фактичному користуванні становили посіви (78,37 %). Найбільші в Україні ділянки було відведено під багатолітню толоку і перелogi (8,45 %), незайнятий пар (6,39 %) та недосіви (1,11 %). Степ випереджав інші регіони і за часткою перелогів, які використовували як сінокоси (37,75 %).

У тваринницькій галузі стан був достатньо обнадійливим. Власної худоби бракувало тільки кожному десятому (11,03 %) господарству. У Степу зареєстровано найбільше в Україні поголів'я коней (135 голів на 100 господарств із худобою), великої рогатої худоби (282 голів), овець (255 голів) та кіз (2 голів). Водночас свинарство (86 голів) було неперіоритетним. Порівняно велике поголів'я коней вплинуло на розподіл господарств за кількістю робочої худоби. Слід зауважити на мінімальній, як для України, частці господарств без робочої худоби (29,33 %) та з одним конем (15,74 %). Важливим фактом є значний відсоток господарств із паровою коней (17,11 %). Регіон переважав і за питомою вагою господарств із трьома (2,72 %) кіньми й особливо чотирма і більше (4,71 %) головами робочої худоби. Причому на 100 господарств останньої категорії налічувалося максимальна (443 голів) в УСРР кількість робочої худоби. Основу табуну становили робочі коні віком понад 4 роки (66,64 %). Важливо, що майже чверть поголів'я формувалася з молодняку: коней від 1 року до робочого віку (12,52 %) та лошат віком до 1 року (11,98 %). В череді великої рогатої худоби Степу зареєстровано найбільшу питому вагу робочих волів (14,14 %) та третяків (3,89 %). У цьому регіоні частіше, ніж в цілому по Україні, можна було побачити господарства з паровою волів (7,16 %) або з одним конем та двома волами (1,89 %). Незважаючи на те, що частка корів (40,17 %) у складі ВРХ у Степу була мінімальною, безкорівних господарств (24,17 %) налічувалося чи не найменше в Україні. І хоча в регіоні переважали однокорівні (55,24 %) господарства, Степ передував за питомою вагою дворів з 2 і більше коровами (17,46 %). Відсоток же дворів із 3 коровами (2,40 %) був удвічі більшим, ніж у молочарському Поліссі (1,13 %). Максимальне поголів'я зареєстровано і в

господарствах із 4 і більше коровами – 433 голови на 100 дворів. Телички віком від 1 до 1,5 року становили 7,08 %, а бички того ж віку – 3,47 %. Тобто молодяка “демонструє” молочарську перспективу ВРХ. Проте така пропорція могла сформуватися внаслідок більшого попиту на бичків. Водночас слід зауважити, що це недостатні частки для того, щоб забезпечувати нормальну спрямованість господарств на м'ясний ринок. Проблема поглиблювалася порівняно невеликим відсотком (23,73 %) телят у гурті ВРХ. До того ж і пропорція кількості телиць і нетелів та усіх корів (1:9), як найризикованіша в Україні, засвідчує погіршення якості молочного гурту. Отже, в Степу молочарство не можна визнати як провідний напрям розведення ВРХ. Головними компонентами тут була робоча та продуктивна м'ясна худоба. У вівчарстві зафіксовано важливий складник, який засвідчує промисловий характер цього напрямку тваринництва – питома вага овець, валахів і баранів цегейський та мериносів (9,61 %) була найбільшою порівняно з іншими регіонами. Пропорція ягнят та дорослих овець (0,73) виявилася мінімальною, оскільки вівчарство вважалося екстенсивним напрямом у тваринництві, то орієнтація господарств на породисту вовняну частину отари засвідчує їх прагнення до ринкового інтенсивного господарювання. Свинарство у Степу було розвинуте не так, як у Поліссі, але помітно випереджало Лісостеп та Передстеп. Кількість свиней (8 – 9 голів на 10 господарств) була порівняно невеликою. Основу гурту свиней становило поголів'я поросят (56,02 %). Водночас частки дорослих свиней (12,05 %), кнурів та кабанів (2,60 %) були мінімальними. Понад чверть (29,34 %) поголів'я формували ринковий молодяк – підсвинки віком від 4 міс. до 1 року. Таке співвідношення категорій свиней засвідчує ринкову спрямованість свинарства у Степу, а це ще одне підтвердження інтенсивного характеру тваринництва регіону.

Птахівництво засвідчує достатній рівень кормової бази господарств Степу. Пересічна кількість всіх видів птиці була найбільшою в Україні й налічувала 10-11 голів, що у 1,5-2 рази більше, ніж в інших регіонах. Отже, степове селянство завжди мало м'ясо для внутрішньогосподарського вжитку.

Обробіток землі був чи не найбільшою проблемою для селян Степу, які змушені були вдаватися до інтенсивних форм використання реманенту та робочої худоби. Двом із п'яти господарств (40,01 %) бракувало знарядь обробітку землі. У Степу найбільше навантаження витримували різні плуги (68 од.) У Степу букери (53 од.) використовували вдвічі частіше, ніж у Передстепу (22 од.). Майже чверть (23,21 %) дворів із знаряддями обробітку землі користувалася рядковими, розкидними та іншими сівалками. Для збирання та збереження врожаю в кожній сотні господарств із реманентом використовували 17 од. жаток, лобогрійок, самоскидок та снопов'язок, 8 – косарок, 2 – кінних молотарок, 32 – віялок та сортувалок, 64 – возів на залізному ході. Такі дані засвідчують нагальну потребу степового селянського господарства в механізації.

Саме в цьому регіоні зафіксовано супругу робочої худоби (44,64 %) та реманенту (37,46%), як переважну форму обробки землі. Ще чверть господарств користувалися винятково власними тяглом (24,20 %) та засобами обробітку землі (25,84

%). Понад чверть дворів змушена була наймати живий (27,40 %) та мертвий (31,58 %) реманенти.

Степові господарства досягли найбільшої пересічної площі посівів – 7,13 дес. Озимий клин був мінімальним в Україні. Причому головні позиції втратило озиме жито (11,87 %). Селяни регіону фактично половину посівних площ відвели під ранні ярі – пшеницю (25,95 %) та ячмінь (25,15 %). Озимій пшениці була виділена дещо більша частка посівних площ (17,82 %), ніж у Правобережному Лісостепу (15,10 %), та менша, ніж у Передстепу (19,67 %). Просапні культури охоплювали шосту частину посівних площ. Регіон вирізнявся найбільшим відсотком посівного клину під соняшником (5,32 %), баштаном та городиною (3,13 %). Значна увага посівам соняшника пояснюється тим, що “в західному Степу сконцентрована олійна промисловість” [11, XXIX]. Кукурудза покривала 6,18 % посівних площ. З огляду на велике поголів'я худоби в регіоні такі плантації кукурудзи, “що постачає зерно на спожиток в самому господарстві – годівлю худобі” [11, XXIX]. Отже, рослинницька галузь відзначалася перевагою ризикованих (малостійких до посухи) ранніх ярих культур ринкового характеру, а також розбалансованим розподілом злакових по округах. Іншими словами, степове рільництво не було обезпечене від примх негоди і тому мало вкрай нестабільний характер.

Узагальнюючи результати вивчення стану селянського господарства України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р., можна зробити такі основні висновки. Різним регіонам України були притаманні різні форми спеціалізації селянського господарства: у Поліссі – молочне тваринництво, в Правобережному Лісостепу – інтенсивне зернове та технічне рослинництво, в Передстепу – інтенсивне зернове та просапне рослинництво, в Степу – екстенсивне зернове рослинництво та інтенсивне тваринництво. Внаслідок нерівномірної густоти населення в регіонах застосовувалися особливі форми найманної праці: у Поліссі – активне використання жіночої праці, в Лісостепу – практично відмова від найму робітників, у Передстепу – найм жінок та підлітків, у Степу – перевага найму чоловіків. У Поліссі практично не вдавалися до найму засобів виробництва; в Лісостепу – переважав найм тягла та реманенту; в Передстепу – конкурували дві форми: обробіток землі своїми та найманими засобами; в Степу – супруга. У Поліссі об'єктом земельної оренди були сінокоси; в Лісостепу – орендні відносини мали спорадичний характер; у Передстепу та Степу перевагу при оренді догідної землі віддавали орним площам, а основною формою була позаселищна оренда. У рослинництві Полісся переважали інтенсивні трудомісткі культури, підпорядковані тваринництву; в Лісостепу – інтенсивні озимі та технічні; у Передстепу – інтенсивні ринкові колоскові та просапні; у Степу – екстенсивні ранні ярові та трудомісткі просапні культури. У тваринництві Полісся переважали продуктивні ринкові форми (молочарство, вівчарство та свинарство); у Лісостепу тваринництво було винятково екстенсивним (вівчарство); у Передстепу провідним напрямом вважалася велика рогата худоба; у Степу – інтенсивні ринкові форми (м'ясна спеціалізація).

1. Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)*. – К., 1996; Кульчицький С. В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.)*. Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995.
2. Поляков Ю. А. *Переход к нэпу и советское крестьянство*. – М., 1967; Данилов В. П. *Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство*. – М., 1977; Данилов В. П. *Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения*. – М., 1979.
3. Корновенко С. В. *Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.)*: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
4. Стоян П. К. *Адміністративно-територіальна реформа на Україні (1922 – 1925 рр.)* // *Український історичний журнал* – 1965. – № 4; Святець Ю. А. *Адміністративно-територіальна реформа України в роки нової економічної політики* // *Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту*. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 8.
5. Марочко В. І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995.
6. Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу*. – Черкаси, 1993.
7. Мовчан О. М. *Голод 1921 – 1923 рр. в Україні* // *Український історичний журнал* – 1990. – № 10. – С. 38 – 45; № 12. – С. 30 – 36; *Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу*. – К.; Нью-Йорк, 2000.
8. Чендов В. В. *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр.* – Т., 2000; Білас І. *Рересивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: В 2-х кн.* – К., 1994.
9. Ганжа О. І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)*. – К., 2000; Капустян Г. Т. *Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.* – Д., 2004.
10. Калініченко В. В. *Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження*. – Х., 1997; Смирнов В. М. *Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики*. – Х., 2002.
11. *Статистика України*. – Серія 2. – Т. 3. – Х., 1927. – Вип. 10.
12. Святець Ю. А. *Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.)* // *Укр. селянин: Зб. наук. пр.* – Черкаси, 2003. – Вип. 7.

Т. І. Малєєва

КУСТАРНІ ЗАНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ)

В Україні кінця XIX – першої третини XX ст. селянство було основною і найчисельнішою верствою населення, тому з'ясування всіх аспектів його історії є актуальною проблемою історичної науки. Так, на наш погляд, потребує ґрунтового дослідження дрібна (кустарна) промисловість як неземлеробська форма зайнятості населення України в окреслений період. Водночас розвиток дрібного і середнього підприємництва, особливо виробничого, на сучасному етапі становлення українського суспільства міг би стати дієвим засобом швидкого піднесення економіки.

У працях земських діячів до 1917 року, а також у роботах українських істориків 20-х років XX ст. кустарно-ремісничка промисловість посідала належне місце, тоді як за радянських часів кустарництво, за винятком його художньо-мистецького аспекту, не входило до кола зацікавлень науковців. У період розбудови української держави з'являються монографічні дослідження, присвячені ковальству (С. Боньковської [1]), вишивкарству (Р. Захарчук-Чугай [2]), гончарству (О. Пошивайло [3]); розвідки красзнавця В. Ханка [4, 61 – 66] щодо сприяння полтавських земств кустарним промислам і ремеслам. Спробою дослідити діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів є дисертація автора [5] цієї статті.

Однак кустарно-ремісничка промисловість як соціоекономічне явище містить переважно недосліджені вузлові моменти. До них належить визначення місця і ролі кустарництва у житті українського селянства напередодні таких трагічних за наслідком подій в цілому для українського суспільства, як колективізація та голодомор. Так, на думку М. Васильєва, "...ремісництво й доморобна промисловість продовжували існувати до початку періоду індустріалізації. За переписом 1929 р. в Україні було зайнятих у доморобній промисловості ще до 700-800 тис. осіб. А 1933 р. в Україні було тільки 48 тис. кустарів" [6]. Постає низка запитань: чому так різко за чотири роки зменшилася кількість кустарів? Що змусило селянина припинити заняття промислами і ремеслами? Як позначилася така відмова на статках селянина? І, зрештою, чи не є ці цифри свідченням страшної правди про фізичне винищення селянства? На наш погляд, питання такої глибини і складності потребують окремого ґрунтового дослідження.

Метою цієї розвідки є аналіз рівня розвитку кустарних промислів українського селянства у 1927–29 роках. Емпіричною базою слугували архівні джерела, що містяться у фондах Інституту рукопису НБ України ім. В. І. Вернадського. У фонді X Всеукраїнської академії наук досліджувані аспекти висвітлюють матеріали справи 12978 – "Відомості про виробництво кустарної промисловості в 1927р." [7] та справи 13869 – "Тезиси к изучению вопроса о кустарной промышленности Украины" [8].

Так, справа 12978 є інформаційним листом Відділу місцевого господарства Шевченківського окружного виконавчого комітету м. Черкас, що датований травнем 1929 р. у відповідь на запит Постійної комісії для вивчення продуктивних сил України. З'ясуємо, що відділ місцевої промисловості Шевченківської округи м. Черкас наголошував на потребі найшвидшого дослідження стану кустарної промисловості та, водночас, вважав за необхідне розпочати технічну реконструкцію основних галузей цієї промисловості.

Проаналізувавши статистичні викладки документа та розлогу номенклатуру галузей, пересвідчуємось у зацікавленості як на місцевому, так і всеукраїнському рівнях у розвитку кустарної промисловості. Так, задля вирішення усіх проблем, відділ вважав своєчасним та доцільним організацію секції кустарної промисловості при УКоПС і повідомляв такі дані: